

GUPTALAR DAVRI MADANIYATI

Gʻaniyeva Farangiz Akmaljon qizi

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti
Tarix taʼlim yoʻnalishi 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Hindistonda IV asrning boshlaridan VI asrning boshlariga qadar hukm surgan Guptalar davlati madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy sohasi, adabiyoti haqida maʼlumot beriladi. Guptalar davrida jamiyat turli sohalarida rivoji va taraqqiy etishi haqida ham toʻxtalib oʻtiladi. Guptalar hukmronligi davrida fan, madaniyat, taʼlim, din masalalari haqida maʼlumot beriladi.*

Kalit soʻzlar: *Guptalar, Chandragupta I, Samadragupta, Chandragupta II, Gupta davlati, Gang daryosi, quldorlik tuzumi, mayda ijarachilik, klassik monumental arxitektura, adabiyot, poeziya, drama, Kaladisa*

Аннотация: *В этой статье представлена информация о культуре, социально-экономической сфере, литературе государства Гуптов, правившего в Индии с начала IV века до начала VI века. В эпоху Гуптов также упоминается развитие и прогресс общества в различных сферах. Во время правления Гуптов рассказывается о вопросах науки, культуры, образования, религии.*

Ключевые слова: *Гупты, Чандрагупта I, самадрагупта, Чандрагупта II, государство Гупта, река Ганг, рабовладельческий режим, мелкая рента, классическая монументальная архитектура, литература, поэзия, драма, каладиса*

Annotation: *this article covers the culture, socio-economic sphere, literature of the Gupta state that reigned in India from the beginning of Ivasr to the beginning of the 6th century. In the era of Guptas, it is also mentioned about the development and progress of society in various spheres. During the rule of the Guptas, issues of science, culture, education, religion are covered.*

Keywords: *Guptas, Chandragupta I, Samadragupta, Chandragupta II, Gupta state, Gang River, slavery arrangement, Petty tenancy, classical monumental architecture, literature, poetry, drama, Kaladisa*

IV asrning boshlarida Hindiston bir necha unlab mayda va yirikroq davlatlardan iborat boʻlib, bu davlatlar tepasida kichik-kichik podsholar – rojalar turar edi, ular hukmron tabaqalarga–braxmanlar tabaqasiga (koxinlarga) va kshatriylar tabaqasiga (harbiy zodagonlarga) suyanar edi. 320

yilda shimoliy Hindistonning shunday rojalaridan biri Chandragupta I (320-340 yy.) tevarak-atrofidagi podsholarni o'ziga bo'ysundirib, Gang daryosi xavzasida katta bir davlat tuzdi, bu davlat Gupta davlati deb atalib, VI asrning boshlarigacha yashadi. Chandragupta I ning vorislari zamonida, ulardan ayniqsa Samudragupta (340-380 yy.) va Chandragupta II (380-414 yy.) o'zlarining istilolari bilan mashxur edilar. – Gupta davlati Gang daryosining quyi oqimini ham, to uning dengizga quyiladigan joyigacha, shuningdek Dekan yassi torlarining bir qismidan to Narbad daryosigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olar edi. Gupta davlatining poytaxti Pataliputra shaxri edi.

Gupta podsholari Sosoniylar Eroni bilan qizg'in savdo-sotiq olib bordi va madaniy aloqa qildi. Ular Hindistonning, shimoliy chegaralarini O'rta Osiyolik qabilalarning hujum xavfidan uzoq vaqtgacha saqladi. Gupta davrida Hindiston iqtisodiy va madaniy jihatdan juda yuksaldi. Xozirgi Hindistonda eng keng tarqalgan hinduizm dinining vujudga kelishi ham o'sha davr bilan bog'langandir.

Gupta davrida Hindistonning ijtimoiy tuzumi asosan xali quldorlik xarakterini saklab qolgan edi. Qullar turli irrigatsiya va qurilish ishlarida, qishloq xo'jaligida hamda ko'pdan-ko'p xizmatkor sifatida uy-ro'zg'or ishlarida keng foydalanilar edi. Qullar bozori keng yo'lga qo'yilganicha davom etmoqda edi. Qullar Osiyodangina emas, xattoki Afrikadan ham keltirilar edi. Hind jamiyatida kuldorlikka xos alomatlarining mavjudligi axolining kastalarga (tabakalarga) karab bo'linishida ham namoyon bo'lgan edi, bu bo'linish Gupta davrida ham saqlanib, yanada rivojlanmoqda edi. Qadimiy kastalarning to'rtta asosiy turi – braxmanlar (koxinlar), kshatriylar (jangchilar), vayshiyalar (dehqonlar, xunarmandlar, savdogarlar) va shudralar (sobiq qullarning va xar toifadagi qaram kishilarning eng past tabaqasi bo'lib, bular «kishi xazar kiladigan» ishlarni bajaruvchi kishilar edi) – xali juda qadim zamonlarda tarkib topgan hind jamiyati sotsial tarkibi turli bosqichlarini ifoda etadi. Braxmanlar va kshatriyalar koxin va harbiy tabaqalarga aylanib ketdilar, davlat hokimiyati ularning qo'lida edi, shu bilan birga ular juda ko'p qullari bo'lgan eng yirik yer egalari edilar. Ikkinchi bir o'rtacha va past darajadagi kastalar vaqt o'tishi bilan maydalashib bordilar. Gupta davrida kastalarning miqdori bir necha o'n turdan oshdi. Jamiyatniig shudraga oid eng tuban kastasi “xazarli kishilar” deb atalar edi, chunki ular oliy kasta vakillariga yaqinlashsa, bu oliy zotlarni guyo qaram qiladi deb xisoblanardi.

Eng past kastalarning xaq-xukuksizligi, xo'rlanishi quldorlik tuzumining mafkurasini eng yorokin ifodasi edi, quldorlik tuzumi davrida kishilar bir tomondan, to'la xuquqli, erkin kuldor – hukmdorlarga, ikkinchi tomondan.

butunlay xaq-xuquqsiz, xo‘rlangan, qullarga yoki shularga uxshab ketadigan kishilarga bo‘lingan edi.

Ammo Hindistondagi quldorlik tuzumining yana bir xarakterli xususiyati shu ediki, rivojlangan quldorchilik va zo‘rligining quldorlik tuzumi bilan bir qatorda g‘oyat katta iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan jamoa dehqonchiligi ham doim mavjud, bo‘lib, yashab kelmoqda edi. Qishloq jamoasi quldorlik tuzumi davrida ham, keyinchalik borib feodalizm davrida ham hind jamiyatining quyi sotsial-iktisodiy yacheykasi bo‘lib xizmat qildi, bu jamiyat shu yacheyka ustiga qurilgan edi.

Biroq Gupta davri quldorlik tuzumining tushkunlikka yuz tuta boshlaganligi bilan tavsiflanadi. Quldorlik tuzumi zamirida feodal tuzumi belgilari tashkil topayotgan edi. G‘arbiy Yevropa va Arab xalifaligi mamlakatlarida ko‘rganimizdek, feodal jamiyatining negizi bo‘lgan juda ko‘p sonli jamoa dehqonchiligining mavjudligi hind jamiyatiga quldorlik tuzumidan feodal tuzumiga o‘tishni engillashtirdi. Gupta davrida qulchilik tugatilib, feodalizm qurila boshlaganligini bir qancha faktlardan ko‘rish mumkin. Qullar tez-tez erkin qo‘yib yuboriladigan va muayyan xizmatlarni o‘tash sharti bilan ularga uncha katta bulmagan yerlar ajratib byeriladigan bo‘ldi. Podsho xo‘jaligidagi yerlarning hammasida ham qullar ishlamas edi, bu yerlarning talay qismi hosilning bir qismini podsho xo‘jaligiga topshirish sharti bilan ijaraga byerilar edi. Mayda ijarachilikka o‘tilishiga sabab, manbalarning ko‘rsatishicha, qullarning etishmasligi edi. Shu bilan bir vaqtda qishlok, jamoasining o‘z ichida muhim jarayonlar yuz byermoqda edi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘ssishi va ishlab chiqarish qurollarining takomillashishi natijasida kichikroq oilaniig kuchi bilan ham xo‘jalik yuritish mumkin bo‘lib qoldi. Katta oilalar mayda-mayda oilalarga bo‘linib ketdi katta oilaga qarashli chek yerlar ham parchalanib ketdi; bunda to‘ng‘ich o‘g‘ilga ukalariga qaraganda yer ko‘proq ajratib byerilar edi. Oddiy jamoachilarning bir qismi xonavayron bo‘lib, jamoaning ancha mulkdor a‘zolariga qaram xoliga tushib qolar edi. Jamoa ichida zo‘rlik qiluvchi qatlam bunyodga kelar edi, bularning juda ko‘p mol-xayvonlari va mehnat qurollari bo‘lib, xonavayron bo‘lgan jamoachilarni zo‘rlik qilar edilar. Bularning hammasi oqibat-natijada feodal qaramligi munosabatlarining o‘rnatilishiga olib kelar edi.

Gupta davlati davridagi madaniyat avvalo, klassik monumental arxitekturaning rivojlanishi bilan tavsiflanadi, bu davrda juda ko‘p ibodatxona va saroylar qurilgan edi. Gupta davrida qurilgan binolarning ko‘pi keyinchalik xorijiy istilochilarning Hindistonga qilgan hujumlari natijasida vayron qilib tashlangan edi. Lekin har-holda o‘sha davrdan saqlanib qolgan ba’zi bir

binolarga qarab ularning juda moxirlik bilan qurilganligi to‘g‘risida tasavvur hosil qilish mumkin. Masalan, baxaybat yaxlit toshlarning ichini g‘or qilib o‘yib ishlangan Ellara va Ajanta ibodatxonalari o‘shanday kurilishlar jumlasidandir. Ibodatxonalar ichida qadimiy hind va budda afsonalaridan olib ishlangan xaykallar benixoya ko‘p bo‘lib, bularda kishilarning shakllari ifoda etilgan. Bu shaklar o‘zining go‘zalligi va ulug‘vorligi bilan kishini xayratda qoldiradi. Ibodatxona devorlari xilma-xil suratlar bilan bezatilgan. Gupta davridagi rassomlar va ustalar metallga pardozi byerishda yuksak san‘at cho‘qqilarini egalladilar³⁶. Er. av. IV asrning oxiri va V asrning boshlarida quyma temirdan ishlangan ustun xozirga qadar Dehlida saklanib kelmokda, u qariyb bir yarim ming yil davomida ochiqlikda jazirama quyosh va yomg‘irlar ostida qolib kelishiga qaramay, uni xatto zang ham bosgan emas. Gupta davrida hind fani katta muvaffakiyatlarga erishdi. Bir qancha hind munajjimlarining nomi Hindistondagina emas, uning tashqarisida ham mashxur edi. Bular orasida V-VI asrlarda yashagan, yunon fani va astronomiyasi bilan tanish bo‘lgan Aryabxata, Varahamixira va Braxmagupta ayniksa ajralib turadi. Hindistonda bu davrda tibbiyot, ayniqsa o‘t-giyoxlar bilan davolash juda rivoj topgan edi.

Adabiyot, poeziya va drama soxasida Gupta davri o‘zidan keyingi ko‘pgina avlodlar uchun taqlid bo‘lib xizmat kiladigan juda yuksak namunalarini qoldirdi. IV asr oxiri va V asrning birinchi yarmida o‘tgan hind shoiri Kalidasaning asarlari ayniqsa katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Kalidasa qaxramonlik mavzularida bir nechta doston hamda mifologik va tarixiy temalarda ko‘p dramalar yozdi. «Alqishlangan Shakuntala» dramasi ayniqsa katta dong qozondi, bu asarda nixoyatda nazokatli va shu bilan bir vaqtda o‘z yo‘lida uchragan juda og‘ir mashaqqatli to‘siqlarni yenga olgan jo‘shqin jasoratli oddiy hind ayolining ajoyib obrazi byerilgan. Bu asar G‘arbiy Yevropaga 1789 yilda ma‘lum bo‘lishi bilanoq qadimiy hind adabiyotiga juda katta qiziqish uyg‘otdi. Kalidasa o‘z qaxramonlarini qisman klassik kitob tilida – sanskritda, qisman turli maxalliy laxjalarda gapirtiradi, bu esa usha davrdagi Hindiston axolisining etnik jixatdan xilma-xil bo‘lganini ko‘rsatadi. Kalidasaning asarlari xozirgi vaqtda dunyodagi asosiy tillarning hammasiga tarjima qilingan.

Gupta zamonida hindlarning hukumron dini braxmanizm bo‘lib, bu din uchta asosiy ma‘bud – Braxma, Vishnu va Shiva bor, deb ta‘lim byerish bilan birga, juda ko‘p boshqa ma‘budlar ham bor, dyer edi; bu ma‘budlar tabiat kuchlarining barcha turli-tuman shakl va ko‘rinishlarining ifodasi edi, odamlar, xayvonlar, o‘simliklar, xar xil jonsiz narsalar — sanamlar va boshqa narsalar iloxiylashtirilar edi. Braxmanizmning dabdabali marosimlari va kuchli

³⁶ Abdazimov A, Kamolov. J. “Jahon tarixi” O‘quv-uslubiy majmua – Toshkent-2023. 57-bet

koxinlari bo'lib, bu koxinlar nasldan-naslga o'tadigan aloxida bir tabaka edi. Birok, braxmanizm bilan bir qatorda uning o'z ichidan boshqa bir din-buddizm ham paydo bo'lib, ko'p tarafdor orttirdi (bu din eramizdan oldingi V asrdayoq paydo bo'lgan edi), bir vaqtlar buddizm eng qadimgi din bo'lmish braxmanlar dinini xatto yengayotgandek ham bo'lib ko'ringan edi. Gupta podsholarining ko'pi buddizmga homiylik qildi. Biroq, pirovardida, braxmanizm yengib chiqdi, lekin shu bilan birga u yangi tus – hinduizm tusini oldi. VI va VII asrlarda uzil-kesil tashkil topgan hinduizm o'zining ko'pdan-ko'p eski majusiy ma'budalarini batamom saqlab qoldi. Lekin shu bilan birga u buddizmdagi diniy falsafaning ba'zi jihatlarni uning yomonlikka qarshilik qilmaslik, tarki dunyo qilish, kishi o'lgandan keyin jonning boshqa kishi yoki boshqa narsaga o'tishiga ishonish va xokazolar to'g'risidagi ta'limotini ham o'ziga singdirib oldi. Buddizm dini Hindiston tashqarisida–Xitoyda, Hindi-Xitoyda, Indoneziya, shuningdek, Mo'g'ulistonda, Tibetda va qisman O'rta Osiyoda (Turkistonda) keng tarqaldi.

VI-VII asrlarda Hindistonda feodal munosabatlar yanada rivojlandi. Feodallashuv jarayonining tezlashuvida Shimoliy Hindistonning (Gupta podsholari davlati qulagandan keyin va ikkinchi marta Xarsha davlati tugagandan keyin) siyosiy jixatdan parchalanib ketishi katta rol uynadi. O'nlab mayda knyazliklar vujudga keldi, bu knyazliklarning knyazlari yirik yer egalari edi, ular qishloq jamoalarini o'zlariga buysundirib oldilar. Buyuk knyazlar — maxarajalar va vassal knyazlar, ularga qaram knyazlar - rojalar bo'lar edi. Unisida ham, bunisida ham ularga qaram professional jangchilar bo'lib, ularga harbiy xizmat utaganliklari uchun yerlar in'om qilinar edi. Jamna bilan Gang daryolari o'rtasida bu xildagi hind ritsarlari ayniqsa ko'p edi, shimoldan hujum qilib bostirib kirish xavfi bu yerda ancha kuchli edi, bu yerlarda vujudga kelgan juda ko'p sonli ritsarlar tabaqasini rajputlar (aynan tarjimasini «shox farzandlari») degan nom oldilar. Borib-borib rajputlar qadimiy harbiy tabaqa bo'lgan kshatriylar bilan aralashib ketdi.

Feodal yer egaligining rivojlanishida hind ibodatxonalari ancha katta rol uynadi. Hind koxinlari juda katta yerlarga ega edilar, ularning qo'llab-quvvatlashiga muxtoj bo'lgan knyazlar juda ko'plab yer ulashib byerganligi uchun bu yerlar keyingi yuz yilliklarda yanada ko'payib bordi. Ba'zi ibodatxonalarinnng 1000, xatto 1500 qishlog'i bo'lar edi. Jamoachi dehqonlar hosilning katta qismiii ibodatxonalarga to'lar edilar va ibodatxona ularni sud qilish xuquqiga ega edi.

Guptalar davri (miloddan avvalgi 320–550-yillar) Hindiston tarixining eng yuksak madaniy rivojlanish davrlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda Hindistonning siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy hayoti ko'p jihatdan gullab-

yashnadi. Guptalar imperiyasi Hindistonning keng hududlarini birlashtirib, barqarorlik va farovonlikni ta'minlagan. Shu sababli, bu davrda madaniyatning barcha sohalarida katta yutuqlar, yangi shakllar va yuksak asarlar paydo bo'ldi.

1. «San'at va Arxitektura»

Guptalar davri san'ati Hindistonning madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Bu davrda san'at shakllari shakllanib, arxitektura, haykaltaroshlik, bezak san'ati, freskalar va naqqoshlik sohalarida yuksak darajalarga erishildi.

- «Arxitektura»: Guptalar davrining arxitekturasi asosan diniy inshootlar bilan bog'liq edi. Hindistonda buddist monastirlari va hindlar ibodatxonolari qurildi. Bu davrda hinduistlar uchun «Shiva» va «Vishnu» ibodatxonalarining qurilishi davom etdi. Arxitekturadagi eng diqqatga sazovor obidalaridan biri «Ajanta» va «Ellora» g'orlaridagi freskalar va rasm chizmalaridir.

- «Haykaltaroshlik»: Guptalar davrida haykaltaroshlik yuqori darajada rivojlandi. «Buddist haykallari» va «Vishnu» va «Shiva» haykallari zamonaviy o'lchamlari va o'ziga xos uslubi bilan ajralib turardi. Ajanta g'orlaridagi freskalar va Budda haykallari, shuningdek, guptalar davrining eng mashhur san'ati hisoblanadi.

- «Rasm va Freskalar»: «Ajanta va Ellora g'orlari»da yashirin freskalar mavjud. Bu freskalar asosan diniy mavzularni aks ettiradi, ammo shu bilan birga oddiy odamlarning kundalik hayoti ham tasvirlanadi.

2. «Adabiyot»

Guptalar davri Hindistonning adabiy olamida ham katta yutuqlarga erishilgan davr bo'ldi. Bu davrda «sanskriyadagi» klassik adabiyot shakllari rivojlanib, «Kalidasa», «Bharavi», «Bhasa» kabi mashhur shoirlar va dramaturglar yaratilgan.

- «Kalidasa»: Guptalar davrining eng mashhur adiblaridan biri bo'lib, uning asarlari Hindiston adabiyotining oltin davrini ifodalaydi. Uning «Shakuntala» va «Meghadutam» (Bulutning xabari) kabi asarlari nafaqat Hindiston, balki butun dunyo adabiyotining durdonalari sifatida e'tirof etiladi.

- «Bharavi va Bhasa»: Bu yozuvchilar ham drama va epik she'riyatda ulkan iz qoldirishgan. Bhasaning "Svapnavasavadattam" asari Hindiston dramaturgiyasining yuksak namunalaridan biridir.

3. «Ilm-fan va Ilmiy Yutuqlar»

Guptalar davri Hindistonning ilmiy va matematik jihatdan eng gullab-yashnagan davrlaridan biridir. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa sohalarda katta yutuqlar amalga oshirildi.

- «Matematika va Astronomiya»: «Aryabhata», Guptalar davrining eng mashhur matematikasi va astronomiysi bo'lib, u "zero" (nol) tushunchasini kiritgan va «geosentrik model»ni qo'llagan. Aryabhataning "Aryabhatiya" asari matematik va astronomik bilimlarni o'z ichiga olgan. Shu bilan birga, «Varahamihira» kabi astronomlar ham katta ilmiy kashfiyotlar qilganlar.

- «Tibbiyot»: Guptalar davrida tibbiyotda ham muhim yutuqlar bo'lgan. «Sushruta» va «Charaka» kabi tibbiyot olimlari bir qancha tibbiy asarlar yaratdilar va ular hind tibbiyotining asoschilari sifatida tanilgan. «Sushruta Samhita» asari jarrohlik usullarini o'rgatgan va o'z davrida juda mashhur bo'lgan.

4. «Din va Diniy Madaniyat»

Guptalar davri Hindistonning diniy hayotida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Hinduizm, buddizm va jaynizm kabi dinlar o'rtasidagi aloqalar rivojlandi.

- «Hinduizm»: Guptalar davrida Hinduizmning rivojlanishi davom etdi. «Vishnu» va «Shiva» kabi xudolarni ulug'lash va ularni izohlash haqida ko'plab diniy asarlar yaratildi. Shiva va Vishnu ibodatxonalarining qurilishi ham bu davrga to'g'ri keladi.

- «Buddizm»: Guptalar davrida buddizmning ta'limotlari butun Hindistonda tarqalgan bo'lsa-da, imperiyaning markaziy qismlarida Hinduizm ustun bo'ldi. Shu bilan birga, buddizmning madaniy va ilmiy merosi ham davom etdi, masalan, «Ajanta g'orlari»dagi freskalar va buddist yodgorliklar.

- «Jaynizm»: Jainizmning ta'limotlari ham bu davrda rivojlandi, ammo hinduizm va buddizmning ko'lamidan kichikroq o'rinni egalladi.

5. «Ijtimoiy hayot»

Guptalar davrida ijtimoiy tuzum barqaror edi. Bu davrda «kastalar tizimi» yanada murakkablashdi, bu esa ijtimoiy qatlamlarni yanada aniqroq ajratishga olib keldi. Shu bilan birga, savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi sohalarida ham yuksalish kuzatildi.

- «Savdo»: Guptalar davri Hindistonning ichki va tashqi savdosini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Hindiston Xitoy, Parfiya, Rim va boshqa mamlakatlar bilan savdo aloqalarini mustahkamladi.

Guptalar davri Hindiston madaniyatining oltin davri sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda san'at, adabiyot, ilm-fan va diniy hayotning rivojlanishi Hindistonning madaniy merosini shakllantirdi va butun dunyo madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi. Guptalar imperiyasi o'zining barqarorligi va rivojlanishi bilan Hindiston tarixining eng yuqori cho'qqilaridan biriga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdazimov A, Kamolov. J. “Jahon tarixi” O‘quv-uslubiy majmua – Toshkent-2023.
2. E.Nuriddinov, F.Ismatullayev, R.Mulladjanova va boshqalar- Jahon tarixi darslik I qism Toshkent-2013
3. Проф. В. Ф. Семенов- “O‘rta asrlar tarixi”- “O‘qituvchi “- Toshkent-1973.
4. O‘rta asrlar tarixi- V.Semyonov Toshkent-1991
5. O‘rta asrlar tarixi R.Qurbonaliyeva Toshkent-1991
6. <https://tarix.sinaps.uz/hodisa/hindiston-2/>
7. <https://www.visaonlineindia.org/uz/india-through-the-lens-of-history>
8. [https://uzpedia.uz/pedia/guptalar davlati 1](https://uzpedia.uz/pedia/guptalar_davlati_1)
9. <https://api.ziyonet.uz/uploads/books/49959/61fa35eaf3f06.pdf>

